

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**ATHENS UNIVERSITY
OF ECONOMICS
AND BUSINESS**

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**Διπλωματική εργασία με θέμα:
«Οικογενειακοί Δεσμοί και Φοροδιαφυγή»**

Όνοματεπώνυμο: Χαράλαμπος Μπόικος

A.M.: 4160088

Επιβλέπων καθηγητής: Παντελής Καμμάς

Σεπτέμβριος, 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία επιχειρούμε να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ της ισχύος των οικογενειακών δεσμών και της έντασης του φαινομένου της φοροδιαφυγής. Αρχικά, παρουσιάζουμε τα ευρήματα πολλών οικονομικών και εμπειρικών μελετών της διεθνούς βιβλιογραφίας, τόσο σχετικά με τους οικογενειακούς δεσμούς όσο και με τη φοροδιαφυγή. Τα ευρήματα αυτά, αναδεικνύουν τη δυναμική της επίδρασης των οικογενειακών δεσμών σε ένα ευρύ φάσμα οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών και δίνουν μια συνολική εικόνα για τις αιτίες, τις συνέπειες και τους τρόπους προσδιορισμού του μη παρατηρούμενου φαινομένου της φοροδιαφυγής. Στη συνέχεια, λαμβάνοντας υπόψιν αυτές τις επισημάνσεις τις βιβλιογραφίας, προτείνουμε και περιγράφουμε κάποια δυνητικά κανάλια μέσω των οποίων θεωρούμε ότι οι οικογενειακοί δεσμοί μπορούν να επιδρούν στο μέγεθος της φοροδιαφυγής, χωρίς ωστόσο να επαληθεύουμε εμπειρικά αυτές τις υποθέσεις. Τέλος, προχωρούμε σε εμπειρική ανάλυση των δεδομένων, τα αποτελέσματα της οποίας καταδεικνύουν μια θετική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ισχύος των οικογενειακών δεσμών και του μεγέθους της φοροδιαφυγής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
2.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	5
2.1.ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ	5
2.1.1.Η προέλευση των οικογενειακών δεσμών.....	5
2.1.2.Οι επιδράσεις των οικογενειακών δεσμών.....	6
2.1.3.Ανθεκτικότητα των οικογενειακών δεσμών.....	13
2.2.ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ	14
2.2.1.Φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή.....	14
2.2.2.Γιατί η φοροδιαφυγή συνιστά αδικία?	14
2.2.3.Φοροδιαφυγή και παραοικονομία	15
2.2.4.Αιτίες παραοικονομίας-φοροδιαφυγής.....	16
2.2.5.Συνέπειες και μέγεθος παραοικονομίας-φοροδιαφυγής.....	19
3.ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ.....	20
3.1.Οικογενειακοί δεσμοί.....	20
3.2.Φοροδιαφυγή.....	23
4.ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ.....	24
5.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	28
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	29
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	30

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλές σχετικές μελέτες καταδεικνύουν ότι η κουλτούρα έχει σημαντική επίδραση στο οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον. Μία διάσταση της κουλτούρας που έχει απασχολήσει επισταμένως το ενδιαφέρον οικονομολόγων και ερευνητών είναι η οικογένεια και δικαιολογημένα αφού ως ο πιο αρχέγονος θεσμός, φαίνεται να έχει επίδραση σε πολλές συνιστώσες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Ουσιαστικά, αναφερόμαστε στους οικογενειακούς δεσμούς, δηλαδή στις διαφορετικές οικογενειακές δομές που υποδηλώνουν λιγότερο ή περισσότερο ισχυρούς δεσμούς μεταξύ γονέων και παιδιών. Οι οικογενειακοί δεσμοί οδηγούν στο σχηματισμό αξιών, που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και είναι εξαιρετικά ανθεκτικές και σταθερές στον χρόνο, αναδεικνύοντας πώς το μακρινό παρελθόν μπορεί να επιδρά στην σύγχρονη οικονομική ανάπτυξη και ποιότητα των θεσμών.

Μελέτες των Alesina και Giuliano (2014), ερμηνεύουν τις παρατηρούμενες διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης και ποιότητας των θεσμών, στις απόψεις για την κοινωνία και την ανάγκη για αλλαγές σ' αυτήν, στις προτιμήσεις για την αγορά εργασίας και την εύρεση επαγγέλματος, στο ενδιαφέρον και τη συμμετοχή στα κοινά, καθώς και στα πιστεύω για τη θέση της γυναίκας, μέσω των παρατηρούμενων διαφορών στην ισχύ των οικογενειακών δεσμών. Η ισχύς των οικογενειακών δεσμών έχει επίδραση στην επιχειρηματικότητα, συνέβαλε ιστορικά στην εδραίωση επιχειρήσεων και σχετίζεται με το είδος και τη ποιότητά τους, όπως υποστηρίζουν διάφοροι συγγραφείς σε παλαιότερες αλλά και σύγχρονες μελέτες (Weber (1905), Greif (2006), Bertrand και Schoar (2006)). Άλλες μελέτες καταδεικνύουν την αρνητική συσχέτιση μεταξύ γενικευμένης εμπιστοσύνης και οικογενειακών δεσμών με επακόλουθο την επίδραση στο θεσμικό πλαίσιο των χωρών (Banfield (1958), Ermisch και Gambetta (2010)). Οι Fukuyama (1995) και Putnam et. al. (1993) υποστηρίζουν ότι οι οικογενειακές αξίες επιδρούν στην ένταση των σχέσεων ιδιωτών – κράτους και την εξουσία των αρχών, αλλά και σύμφωνα με τους Esping-Andersen (1999), Greif και Tabellini (2012) στις προτιμήσεις για το κράτος πρόνοιας και τα συνταξιοδοτικά συστήματα.

Η προέλευση των οικογενειακών αξιών, όπως επισημαίνουν διάφορες μελέτες αποδίδεται στις διαφορές των οικολογικών και περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών, όπως η υψηλή μεταβλητότητα στο κλίμα και τη θερμοκρασία (Durante, 2010) και στην καταλληλότητα του εδάφους για τα είδη καλλιέργειας (Ang και Fredriksson, 2017). Εναλλακτικές υποθέσεις, είναι αυτές των Fincher και Thornhill (2012) που θεωρούν ότι στη διαμόρφωση των οικογενειακών δεσμών, σημαντικό ρόλο έπαιξε η ιστορική έκθεση των κοινωνιών σε μεταδοτικές ασθένειες,

που οδήγησε σε μεγαλύτερη εξάρτηση στην οικογένεια για λόγους προστασίας και των Gorodnichenko και Roland (2012), που συνδέουν τη διαμορφούμενη ισχύ των οικογενειακών δεσμών με την ένταση του ατομικισμού, όντας η τελευταία άμεσα συνδεδεμένη με την πιθανότητα για γεωγραφική κινητικότητα και απομάκρυνση του ατόμου από την οικογένεια.

Στην εργασία αυτή επιδιώκουμε να ερευνήσουμε τη σύνδεση των οικογενειακών δεσμών με τη φοροδιαφυγή (tax evasion), ένα φαινόμενο με αδιαμφισβήτητα πολλές αρνητικές συνέπειες, που αποτελεί καίριο ζήτημα για πολλές κυβερνήσεις παγκοσμίως. Δεδομένου ότι καθοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής όπως είναι η οικονομική ανάπτυξη, η ποιότητα των θεσμών, η μορφή της αγοράς εργασίας, η ποιότητα των υπηρεσιών του δημοσίου τομέα, η φορολογική ηθική και οι προτιμήσεις για δημοσιονομική αναδιανομή συνδέονται, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία με τους οικογενειακούς δεσμούς, μας κέντρισε το ενδιαφέρον να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ των δυο μεταβλητών. Αν και η φοροδιαφυγή δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την παραοικονομία όπως θα εξηγήσουμε αναλυτικά στη συνέχεια, ωστόσο το μέγεθος της παραοικονομίας αποτελεί πολύ σημαντικό δεδομένο για την εκτίμηση της φοροδιαφυγής (Medina και Schneider, 2018). Η παραοικονομία είναι ένα φαινόμενο από τη φύση του δύσκολο να παρατηρηθεί άμεσα, αφού οι δρώντες στη παραοικονομία προσπαθούν να μην εντοπιστούν, συνεπώς το μέγεθός της γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί με διάφορες μεθόδους. Τα δεδομένα που χρησιμοποιούμε για τη παραοικονομία προέρχονται από τις εκτιμήσεις των Medina και Schneider (2018), για το μέγεθος του φαινομένου σε 158 χώρες κατά τη περίοδο 1991-2015.

Όσον αφορά τις μετρήσεις για την ισχύ των οικογενειακών δεσμών, ακολουθώντας τους Alesina και Giuliano (2014) και τους Ang και Fredriksson (2017), χρησιμοποιούμε δεδομένα από το World Values Survey που προσπαθούν να αποτυπώσουν τις απόψεις των ερωτηθέντων σχετικά με τη σημασία της οικογένειας, την αγάπη και το σεβασμό προς τους γονείς, καθώς και τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των γονιών προς τα παιδιά τους.

Η δομή της εργασίας είναι όπως αναφέρεται παρακάτω. Στην ενότητα 2 παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφική ανασκόπηση τόσο για τους οικογενειακούς δεσμούς όσο και για την φοροδιαφυγή - παραοικονομία, στην αμέσως επόμενη ενότητα περιγράφουμε τις πηγές των δεδομένων και τις μεταβλητές που χρησιμοποιούμε. Στην ενότητα 4, παρουσιάζουμε τα διαγράμματα διασποράς και την εμπειρική ανάλυση. Η ενότητα 5 συνοψίζει και ολοκληρώνει την εργασία.

2.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

2.1.ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ

2.1.1.Η προέλευση των οικογενειακών δεσμών

Η βιβλιογραφία κάνει λόγο για πολλές και σημαντικές επιδράσεις των οικογενειακών δεσμών, σε ένα πλήθος φαινομένων, συμπεριφορών και οικονομικών μεταβλητών, ωστόσο θα ήταν δόκιμο πριν αναφερθούμε στις επιδράσεις τους να εξετάσουμε την προέλευση τους. Αναφερόμενοι στην προέλευση τους, ουσιαστικά εννοούμε ποιος παράγοντας ή παράγοντες ιστορικά οδήγησαν στη διαφοροποίηση της έντασης των οικογενειακών δεσμών μεταξύ κοινωνιών ή χωρών.

Πολλές μελέτες αποδίδουν την ένταση των οικογενειακών δεσμών σε κλιματικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και μέσα διαβίωσης κατά το μακρινό παρελθόν. Οι Alesina και Giuliano (2014) επισημαίνουν ότι κοινωνίες που παραδοσιακά επιδίδονταν σε αγροτικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονταν από εκτεταμένες οικογένειες, ενώ κοινωνίες που ασχολούνταν κυρίως με το κυνήγι από μικρές πυρηνικές (η πυρηνική οικογένεια αποτελείται από έναν γονέα ή ζευγάρι που μένει μαζί με τα ανύπανδρα παιδιά του, ενώ η εκτεταμένη οικογένεια από περισσότερα ζευγάρια και τους απογόνους τους, όπως δύο αδέρφια που μένουν μαζί με τους/τις συζύγους τους ή και τους γονείς τους). Ο λόγος είναι η διαφορά στην μεγαλύτερη ανάγκη για εργατικά χέρια, που έχουν οι αγροτικές δραστηριότητες. Έτσι, σε αγροτικές κοινωνίες τα παιδιά βοηθούσαν στην καλλιέργεια κάτω από την καθοδήγηση των γονιών τους και ως εκ τούτου χαρακτηρίζονταν από υπευθυνότητα, συμμόρφωση στις επιταγές των τελευταίων στους οποίους έδειχναν και ιδιαίτερο σεβασμό. Αντίθετα, σε κοινωνίες που το κυνήγι ήταν η κύρια ασχολία, τα άτομα μετακινούνταν συχνά, χωρίς να έχουν ένα μόνιμο σπίτι και ταυτόχρονα έπρεπε να προσαρμόζονται στις διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Σε αυτή την εξήγηση αποδίδουν την μεγαλύτερη ανεξαρτησία των παιδιών της πυρηνικής οικογένειας και τη μικρότερη ιεραρχία που αυτή παρουσιάζει.

Στο πώς τα κλιματικά-περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά δύνανται να ερμηνεύσουν τις διαφορές στους οικογενειακούς δεσμούς αναφέρθηκε ο Durante (2010). Η βασική του ιδέα είναι, ότι ένα πολύ μεταβλητό περιβάλλον σε όρους θερμοκρασίας και καιρικών φαινομένων, οδηγεί τα άτομα να έρχονται σε επαφή με άλλους εκτός οικογένειας και να αναπτύσσουν συλλογικές δράσεις για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο. Επιπλέον, η επαφή με άτομα εκτός οικογένειας, όπως τα άτομα γειτονικών περιοχών, προσφέρει τη δυνατότητα για διασπορά του κινδύνου, υπό την προϋπόθεση ότι οι περιοχές δεν παρουσιάζουν σε όρους κλίματος υψηλή

συσχέτιση μεταξύ τους. Βρήκε στη βάση αυτής της λογικής, ότι περιοχές με μεγάλες διακυμάνσεις σε θερμοκρασία και κατακρήμνιση παρουσιάζουν μικρότερης έντασης οικογενειακούς δεσμούς. Σχετικά με την αντιμετώπιση του κινδύνου ως παράγοντα διαμόρφωσης των οικογενειακών δεσμών αναφέρθηκαν και οι Fincher και Thornhill (2012). Σύμφωνα με αυτούς, κοινωνίες που βρέθηκαν αντιμέτωπες με πολλές μεταδοτικές ασθένειες, απέφευγαν να έρχονται σε επαφή με άτομα εκτός οικογένειας, ώστε να περιορίσουν τον κίνδυνο να εκτεθούν σε αυτές. Αυτό οδήγησε σε ενίσχυση των οικογενειακών δεσμών.

Οι Ang και Fredriksson (2017), δίνουν μία διαφορετική προσέγγιση. Θεωρούν ότι η αγροτική παράδοση έχει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των οικογενειακών δεσμών. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι κοινωνίες με παράδοση στην καλλιέργεια σιταριού, τείνουν να έχουν λιγότερο ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς. Το λογικό πλαίσιο, είναι ότι το σιτάρι έχει τα χαρακτηριστικά της σχετικά μικρής καλλιεργητικής περιόδου και δεν απαιτεί ιδιαίτερα ανδρική εργασία. Έτσι, στις κοινωνίες αυτές, με την καλλιέργεια του σιταριού ασχολούνταν κατά βάση οι γυναίκες, ενώ οι άνδρες ασχολούνταν με τα κοπάδια ζώων, για τα οποία μπορεί να αναγκάζονταν μεγάλες περιόδους να βρίσκονται μακριά από την οικογένεια, στο πλαίσιο να τους εξασφαλίσουν νερό και τροφή. Αυτό μείωνε τον χρόνο που τα μέλη της οικογένειας ήταν μαζί και την έμφαση που δινόταν στην ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας και επικοινωνίας μεταξύ τους, πράγματα που εξασθενούσαν τους οικογενειακούς δεσμούς. Οι συγγραφείς εξετάζουν την ταυτόχρονη επίδραση πολλών άλλων παραγόντων όπως είναι η επίδραση άλλων καρπών, η χρήση αρότρου, η μεταβλητότητα της θερμοκρασίας και ο φόβος για μεταδοτικές ασθένειες, ωστόσο σε κάθε περίπτωση, η αρνητική συσχέτιση της ισχύος των οικογενειακών δεσμών και της καταλληλότητας της γης για καλλιέργεια σιταριού παραμένει υψηλά στατιστικά σημαντική.

2.1.2. Οι επιδράσεις των οικογενειακών δεσμών

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, μια πρώτη αναγνώριση της επίδρασης των οικογενειακών δεσμών γίνεται από τον Weber (1905), ο οποίος υποστήριξε ότι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί επιβραδύνουν την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και αυτό με τη σειρά του λειτουργεί περιοριστικά στο σχηματισμό της καπιταλιστικής οργάνωσης των κοινωνιών. Ο Greif (2006), υποστήριξε ότι οι πυρηνικές οικογένειες έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά τον μεσαίωνα στην εδραίωση επιχειρήσεων, καθώς τα μέλη τους ήταν σχετικά πιο ανεξάρτητα και είχαν μεγαλύτερα κέρδη από τη συμμετοχή τους σε επιχειρήσεις από ότι τα μέλη εκτεταμένων οικογενειών και ομάδων συγγενών που λειτουργούσαν στα πλαίσια σχέσεων – εμπιστοσύνης που ενθάρρυναν εμπορικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με μελέτη των Bertrand και Schoar

(2006), οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί οδηγούν σε μεγαλύτερο ποσοστό οικογενειακών επιχειρήσεων και βιομηχανικές δομές προσανατολισμένες στην οικογένεια που δυνητικά μπορούν να οδηγήσουν σε νεποτισμό και χαρακτηρίζονται από χαμηλή απόδοση.

Ο Todd (1983), κατηγοριοποιεί την οργανωτική δομή της οικογένειας σε τέσσερις τύπους στη βάση δύο κριτηρίων. Όσον αφορά το πρώτο κριτήριο, όταν τα παιδιά φεύγουν κατά την ενηλικίωση τους από το σπίτι, ο τύπος της οικογένειας χαρακτηρίζεται ως φιλελεύθερος (liberal), ενώ αν μένουν στο σπίτι των γονιών τους αρκετό διάστημα και μετά την ενηλικίωση τους, ακόμη και αν έχουν παντρευτεί, ο τύπος της οικογένειας χαρακτηρίζεται ως αυταρχικός (authoritarian). Το δεύτερο κριτήριο έγκειται στη σχέση ανάμεσα στα αδέρφια, αν όλα τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως ίσα π.χ. όσον αφορά τα κληρονομικά τότε ο τύπος της οικογένειας χαρακτηρίζεται ως ίσος (equal), αντίθετα αν υπάρχει ευνοϊκή αντιμετώπιση κάποιου παιδιού (πχ. του πρωτότοκου υιού) ο τύπος χαρακτηρίζεται άνισος (unequal). Συνδυάζοντας αυτά τα δύο κριτήρια, πρότεινε την εξής διάκριση των τύπων οικογένειας: η απόλυτα πυρηνική οικογένεια (absolute nuclear family), αυτός ο τύπος οικογένειας είναι ταυτόχρονα φιλελεύθερος και άνισος, τα παιδιά είναι πλήρως απελευθερωμένα και σχηματίζουν πλήρως ανεξάρτητες οικογένειες, η κληρονομιά πάει συνήθως στον πρωτότοκο γιο. Η ισονομιστική πυρηνική οικογένεια (egalitarian nuclear family), ένας τύπος οικογένειας φιλελεύθερος και ίσος, τα παιδιά είναι απελευθερωμένα και ανεξάρτητα, αλλά υπάρχει ίση κατανομή της κληρονομιάς που ενθαρρύνει ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ γονέων και παιδιών. Η περιοριστική οικογένεια (stem family), αυτός ο τύπος χαρακτηρίζεται αυταρχικός και άνισος, πρόκειται για πολλές γενιές που ζουν κάτω από την ίδια στέγη με το ένα παιδί να παντρεύεται για να συνεχίσει τη γενιά, ενώ τα άλλα μένουν ανύπαντρα στο σπίτι, είτε φεύγουν για να παντρευτούν. Τέλος, η συμβιωτική οικογένεια (communitarian family), που είναι τύπος ταυτόχρονα αυταρχικός και ίσος. Όλοι οι γιοι μπορούν να παντρευτούν και τα φέρουν τις συζύγους τους στο πατρικό σπίτι, ενώ η οικογενειακή κληρονομιά μοιράζεται ίσα σε όλα τα παιδιά. Υποστήριξε πως διάφορες πολιτικές ιδεολογίες ανά τον κόσμο αντικατοπτρίζουν τις αξίες που ενστερνίζονται οι παραπάνω τύποι οικογένειας.

Οι Alesina και Giuliano (2014), κάνουν σύγκριση των τύπων οικογένειας του Todd και των μετρήσεων για τους οικογενειακούς δεσμούς από το World Values Survey που μετρούν τη σημασία της οικογένειας, το σεβασμό προς τους γονείς και τα καθήκοντα των γονέων. Βρίσκουν ότι αν και οι τύποι οικογένειας του Todd δεν συνδέονται με την ένταση των οικογενειακών δεσμών όπως αυτή αποτυπώνεται από την γενικότερη ερώτηση που αφορά τη σημασία της οικογένειας, ωστόσο υπάρχει σύνδεση με τις απόψεις για το σεβασμό προς τους γονείς και τα καθήκοντα των τελευταίων προς τα παιδιά τους. Συγκεκριμένα, η πυρηνική

ισονομιστική οικογένεια και η συμβιωτική οικογένεια δίνει έμφαση στο σεβασμό προς τους γονείς και αναγνωρίζει σημαντικές υποχρεώσεις των γονιών προς τα παιδιά, σε σχέση με την απόλυτα πυρηνική οικογένεια.

Ο Todd έδωσε μεγάλη έμφαση στη διάκριση μεταξύ πυρηνικής και εκτεταμένης οικογένειας. Η διαπίστωση που κάνει είναι ότι η παράδοση της πυρηνικής οικογένειας στη χειραφέτηση των παιδιών και η έλλειψη της δυνατότητας να βασίζεται το άτομο στην οικογένεια για εισόδημα και στέγη, αυξάνει δυνητικά την κινητικότητα και μετακίνηση των ατόμων μακριά από την οικογένεια, δημιουργεί άτομα ανεξάρτητα που βασίζονται στον εαυτό τους και ενισχύουν τη διάθεση τους για εργασία και επιχειρηματικότητα.

Εξετάζοντας τις διαφορές πυρηνικής και εκτεταμένης οικογένειας, ο Greif (2006) υποστήριξε ότι η πρώτη συνέβαλε ιστορικά στην εδραίωση των επιχειρήσεων. Με τη σειρά τους οι επιχειρήσεις λειτούργησαν ευνοϊκά στην επικράτηση του τύπου της πυρηνικής οικογένειας, προσφέροντας ένα δίκτυο προστασίας που υποκαθιστούσε εκείνο των μεγάλων συγγενικών ομάδων και συμπλήρωνε το περιορισμένο της πυρηνικής οικογένειας στο πλαίσιο της οποίας ενθαρρυνόταν η ευελιξία και η ανεξαρτησία. Μια άλλη μελέτη των Greif και Tabellini (2012), κάνει διάκριση στους τύπους οργάνωσης και συνεργασίας μεταξύ Ευρώπης και Κίνας. Η επικράτηση του τύπου της πυρηνικής οικογένειας στην Ευρώπη οδήγησε στην ανάπτυξη των πόλεων που ήταν τα κέντρα οργάνωσης και συνεργασίας με μέλη που προέρχονταν από διαφορετικές συγγενικές ομάδες. Στη Κίνα η οργάνωση και η συνεργασία επιτελούνταν στο πλαίσιο της πατριάς. Οι πατριές, ήταν μεγάλες ομάδες ατόμων με κοινή πατρογονική καταγωγή σε ένα πρόγονο που εγκαταστάθηκε σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι συστήματα οργανωμένα σε πατριές τείνουν να έχουν ισχυρές ηθικές υποχρεώσεις αλλά αυτές είναι περιορισμένες στο συγγενικό οικογενειακό κύκλο (περιορισμένη ηθική), ενώ στον αντίποδα, στις πόλεις που δέσποζε η πυρηνική οικογένεια, οι ηθικές υποχρεώσεις αφορούν και πέραν του συγγενικού περιβάλλοντος αλλά είναι σαφώς πιο ανίσχυρες (γενικευμένη ηθική). Η περιορισμένη ηθική φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με κολεκτιβιστικές νόρμες όπως οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί που δίνουν έμφαση στην εμπιστοσύνη και τη συμμόρφωση εντός της ομάδας, ενώ η γενικευμένη με τον ατομικισμό (individualism), που προωθεί την ανεξαρτησία.

Αναφορικά με τον ατομικισμό, οι Gorodnichenko και Rolland (2012) υποστηρίζουν ότι σχετίζεται αρνητικά με την ισχύ των οικογενειακών δεσμών, υπό τη λογική ότι άτομα που ζουν σε περισσότερο ατομικιστικές κοινωνίες έχουν δυνητικά περισσότερες πιθανότητες να απομακρυνθούν από την οικογενειακή εστία, ακολουθώντας τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα και αναζητώντας την επίτευξη προσωπικών επιτευγμάτων και εξέλιξης. Αυτό έχει σαν

αποτέλεσμα την εξασθένηση των οικογενειακών δεσμών, στον αντίποδα βρίσκεται ο κολεκτιβισμός, όπου τα άτομα παραμένουν προσκολλημένα στην οικογενειακή εστία και ως αποτέλεσμα οι δεσμοί της οικογένειας ενισχύονται.

Η εμπειρική μελέτη των Kammas et al. (2017), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι χώρες με μεγάλη ένταση ατομικισμού επιτυγχάνουν υψηλότερα επίπεδα δημοσιονομικής αναδιανομής. Αυτό εξηγείται από το γεγονός, ότι το κράτος πρόνοιας ως επίσημος θεσμός αλλά και οι κολεκτιβιστικές νόρμες όπως οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί (ανεπίσημος θεσμός), αναλαμβάνουν να παράσχουν ένα δίκτυο προστασίας για τα άτομα που μπορεί να βρεθούν σε δυσμενή θέση. Έτσι πριν την εδραίωση του κράτους πρόνοιας, κοινωνίες που βρέθηκαν αντιμέτωπες με μεγάλη κλιματική μεταβλητότητα, θανατηφόρες ασθένειες ή όποια άλλη συνθήκη ενέχει αυξημένη αβεβαιότητα, στράφηκαν για να την αντιμετωπίσουν σε ανεπίσημους φορείς, όπως οι σχέσεις ασφαλείας εντός μικρών ομάδων σαν την οικογένεια (Murray και Schaller, 2010). Οι οικογενειακές αξίες όμως, φαίνονται να είναι, όπως θα εξηγήσουμε και παρακάτω, σταθερές και ανθεκτικές στον χρόνο και ο προσανατολισμός στην οικογένεια για προστασία παραμένει. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς χώρες στις οποίες επικρατούν κολεκτιβιστικές νόρμες (ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί) έχουν μικρότερη ανάγκη για κοινωνική πρόνοια από το κράτος και αυτό αντικατοπτρίζεται από τις προτιμήσεις και κατ' επέκταση από τη χαμηλή ζήτηση που έχουν για πολιτικές αναδιανομής.

Αναφορά στη σύνδεση των προτιμήσεων για το κράτος πρόνοιας και των οικογενειακών δεσμών γίνεται και από άλλους συγγραφείς όπως οι Esping-Andersen (1999) και Putnam et al. (1993). Ο Esping-Andersen υποστηρίζει ότι τα συστήματα πρόνοιας που θεωρούνται και επιλέγονται ως αποτελεσματικά σχετίζονται με τις οικογενειακές αξίες, τις οποίες ενστερνίζονται τα άτομα. Ο λόγος είναι, όπως θεωρεί, ότι η οικογένεια μαζί με τις αγορές και την κυβέρνηση αποτελούν το περιβάλλον που καθορίζει την οπτική με την οποία αντιλαμβάνονται τα άτομα την κοινωνική πρόνοια. Στη συνέχεια διακρίνει τρεις τύπους κράτους πρόνοιας. Έναν τύπο αποτελεί το φιλελεύθερο κράτος πρόνοιας, που χαρακτηρίζεται από μικρή κρατική παρέμβαση αλλά προϋποθέτει ότι η ιδιωτική αγορά μπορεί και λειτουργεί αποτελεσματικά. Συνεπώς, σε αυτό σύστημα υπάρχει σχετικά χαμηλή φορολόγηση και επιδόματα, που δίνονται στη βάση ελέγχου των μέσων διαβίωσης, ενώ παράλληλα ενθαρρύνεται η ιδιωτική κοινωνική ασφάλιση (εντοπίζεται σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Αυστραλία). Ο δεύτερος τύπος είναι το σοσιαλ-δημοκρατικό σύστημα, που χαρακτηρίζεται από καθολική συμμετοχή και επιδιώκει η βασική οικογενειακή πρόνοια (φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων), να αποτελεί περισσότερο ευθύνη του κράτους και λιγότερο της οικογένειας (εντοπίζεται στις Σκανδιναβικές χώρες). Τέλος είναι το συντηρητικό

κράτος πρόνοιας, που θεωρεί ότι η ευθύνη για την βασική οικογενειακή πρόνοια πρέπει να αναλαμβάνεται από την οικογένεια (έχει οικογενειακό χαρακτήρα) και συναντάται κυρίως σε χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Οι Putnam et al. (1993), έχοντας ως μελέτη περίπτωσης χώρες της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, που ως επί το πλείστον παρουσιάζουν ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, διαπιστώνουν ότι η οικογένεια αναλαμβάνει το ρόλο του κράτους πρόνοιας, ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει εμπιστοσύνη στο νόμο και τις επίσημες αρχές. Αναφορά στην έννοια της εμπιστοσύνης γίνεται και από τον Fukuyama (1995), ο οποίος εξετάζει κατά παρόμοιο τρόπο μέρη της Κίνας και της Ιταλίας, με ιδιαίτερα ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς και βρίσκει ότι οι σχέσεις μεταξύ κράτους και ιδιωτών είναι χαρακτηριστικά χαμηλές, πράγμα που αποδίδει στην έλλειψη εμπιστοσύνης σε οτιδήποτε πέραν των μελών της οικογένειας.

Η σύνδεση των οικογενειακών δεσμών και της γενικευμένης εμπιστοσύνης, δηλαδή της εμπιστοσύνης σε άλλα μέλη της κοινωνίας πέραν των οικογενειακών μελών και των στενών φίλων, έχει αποτελέσει αντικείμενο δύο ακόμα μελετών: μίας παλαιότερης του Banfield (1958) και της πιο πρόσφατης των Ermisch και Gambetta (2010). Ο Banfield μελετούσε τις διαφορές βόρειας και νότιας Ιταλίας, όπως η χαμηλή ανάπτυξη που παρουσίαζε η δεύτερη σε σχέση με την πρώτη. Παρατήρησε ότι στον πιο φτωχό νότο τα άτομα δεν έδειχναν εμπιστοσύνη παρά μόνο στα άμεσα συγγενικά τους πρόσωπα και ταυτόχρονα πίστευαν ότι οι ξένοι δεν εμπιστεύονταν αυτούς. Η συμπεριφορά αυτή που επικρατούσε στο νότο, είχε ως αποτέλεσμα τα άτομα εκεί να αδυνατούν να οργανωθούν και να αναλάβουν δράσεις που αφορούσαν το όφελος του συνόλου, ενώ ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για το βραχυπρόθεσμο συμφέρον της οικογένειας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αυτή η συμπεριφορά είναι μια ακραία μορφή οικογενειακών σχέσεων, που εκφράζει πολύ ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς. Η ένταση αυτή των οικογενειακών δεσμών σε δεύτερο χρόνο παρεμποδίζει την ανάπτυξη ποιοτικών θεσμών, οι οποίοι προϋποθέτουν γενικευμένη εμπιστοσύνη, όπως είναι η πίστη στον εκάστοτε οργανισμό και την κυβέρνηση.

Οι Ermisch και Gambetta στην πιο πρόσφατη μελέτη, επιβεβαιώνουν αυτή την αρνητική σχέση μεταξύ οικογενειακών δεσμών και γενικευμένης εμπιστοσύνης, πράγμα που αποδίδουν στο γεγονός ότι οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί περιορίζουν τις ευκαιρίες και το κίνητρο των ατόμων για έκθεση στο εξωτερικό περιβάλλον εκτός του οικογενειακού. Αυτό το κάνουν χρησιμοποιώντας δεδομένα για ένα μεγάλο δείγμα νοικοκυριών χαμηλού εισοδήματος στην Βρετανία, για τα οποία υπάρχουν μετρήσεις για την ισχύ των οικογενειακών δεσμών (όπως πόσοι συγγενείς μένουν μαζί στο ίδιο σπίτι, πόσο συχνή επαφή έχουν γονείς και ενήλικα παιδιά

που ζουν χωριστά κ.α.). Στη συνέχεια επιλέγουν τυχαία ένα άτομο από κάθε νοικοκυριό και διεξάγουν ένα παίγνιο εμπιστοσύνης (trust game).

Η βασική ιδέα του παιγνίου έχει ως εξής: κάποιιο από τους συμμετέχοντες (trusters) λαμβάνουν ένα ποσό (10 λίρες) και καλούνται να επιλέξουν αν θα το κρατήσουν ως έχουν ή αν θέλουν να έχουν την ευκαιρία να κερδίσουν 22 λίρες με το να εμπιστευτούν το αρχικό ποσό για ένα διάστημα τριών-τεσσάρων εβδομάδων σε ένα άγνωστο άτομο, που ονομάζεται διαχειριστής (trustee), για το οποίο τους λένε ότι δεν πληρώνεται για τη συμμετοχή του στο πείραμα. Αν αποφασίσουν να εμπιστευτούν στον άγνωστο το ποσό, ο οργανωτής του πειράματος θα το αυξήσει κατά 30 λίρες και εν τέλει ο διαχειριστής (trustee) θα λάβει 40 λίρες που στη συνέχεια θα πρέπει να επιλέξει μεταξύ του να τις κρατήσει όλες ή να επιστρέψει τις 22 και να κρατήσει την διαφορά. Το πείραμα διεξάγεται μια φορά και ο διαχειριστής πληροφορείται ότι το άτομο που του εμπιστεύτηκε το ποσό γνώριζε για την απόφαση που θα καλούνταν να πάρει ο ίδιος. Τα αποτελέσματα του πειράματος, επιβεβαιώνουν πως άτομα με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς εμπιστεύονται δυσκολότερα αγνώστους, σε σχέση με άτομα που παρουσιάζουν λιγότερο ισχυρούς. Ανεξάρτητα από την προσέγγιση και οι δύο μελέτες καθιστούν σαφές ότι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί και γενικευμένη εμπιστοσύνη λειτουργούν ως υποκατάστατα.

Οι Alesina και Giuliano (2014) εξετάζουν τη σύνδεση των οικογενειακών δεσμών με ένα πλήθος παραγόντων όπως το ενδιαφέρον και η συμμετοχή στα κοινά, οι απόψεις για την αγορά εργασίας και τη θέση της γυναίκας αλλά και την επίδραση τους στην ανάπτυξη, την ποιότητα των θεσμών, τη γενικευμένη εμπιστοσύνη και τις απόψεις σχετικά με δυνητικές αλλαγές στην κοινωνία. Παράλληλα κάνουν έλεγχο για την επίδραση της ηλικίας, του φύλλου και του επιπέδου εκπαίδευσης. Είναι εμφανές από τη βιβλιογραφία που παρουσιάζουμε, ότι η σύνδεση με τους περισσότερους από τους παραπάνω παράγοντες έχει προταθεί και από άλλες μελέτες. Η βασική διαφορά τους έγκειται στην εμπειρική ανάλυση, η οποία βασίζεται σε μετρήσεις για την ισχύ των οικογενειακών δεσμών από το World Values Survey, έναν οργανισμό που περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικές καταγραφικές έρευνες για την διερεύνηση των απόψεων και των αξιών που ενστερνίζονται τα άτομα σχετικά με διάφορα κοινωνικά ζητήματα.

Συγκεκριμένα, ερευνούν την σύνδεση της γενικευμένης εμπιστοσύνης και των απόψεων για πιθανές αλλαγές στην κοινωνία με τις μετρήσεις για τους οικογενειακούς δεσμούς από το WVS. Για τη γενικευμένη εμπιστοσύνη και τις απόψεις για την κοινωνία χρησιμοποιούν μεταβλητές που απεικονίζουν το πόσο έμπιστη θεωρείται η πλειοψηφία των ατόμων, την εμπιστοσύνη στην οικογένεια, την θεώρηση της υπακοής των παιδιών ως σημαντικό χαρακτηριστικό και τις προτιμήσεις για νέες ιδέες και κοινωνικές αλλαγές. Τα αποτελέσματα

της ανάλυσης τους, επιβεβαιώνουν και αυτά ότι οικογενειακοί δεσμοί και γενικευμένη εμπιστοσύνη σχετίζονται αρνητικά, ενώ όπως είναι αναμενόμενο έχουν θετική συσχέτιση με την εμπιστοσύνη στην οικογένεια. Βρίσκουν ότι η ηλικία δεν φαίνεται να επιδρά στην εμπιστοσύνη που δείχνουν τα άτομα στην οικογένεια, όμως έχει επίδραση όπως και το φύλο στην εμπιστοσύνη που δείχνουν στους ξένους, με τις μεγαλύτερες ηλικίες και τις γυναίκες να είναι περισσότερο επιφυλακτικές. Άτομα με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς δίνουν, επίσης, μεγαλύτερη έμφαση στην υπακοή των παιδιών ως σημαντική αρετή, με την επίδραση αυτή να μειώνεται όσο μειώνεται η ηλικία και όσο αυξάνεται το επίπεδο εκπαίδευσης. Τέλος, οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί οδηγούν σε πιο συντηρητικές απόψεις στο θέμα των κοινωνικών αλλαγών με τους νέους και τα άτομα με μεγαλύτερη εκπαίδευση να είναι πιο θετικά προσκείμενοι σε νέες ιδέες και αλλαγές.

Δείχνουν, επιπρόσθετα ότι η ισχύς των οικογενειακών δεσμών και το ενδιαφέρον και η συμμετοχή στα κοινά σχετίζονται αρνητικά. Μάλιστα, βρίσκουν ότι το ενδιαφέρον και η ενασχόληση με τα κοινά φθίνει καθώς η ηλικία αυξάνεται και όσον αφορά τις γυναίκες, ενώ αυξάνεται για άτομα με μεγαλύτερη εκπαίδευση.

Σημαντικά είναι και τα ευρήματά τους αναφορικά με την αγορά εργασίας και τις απόψεις για τη θέση της γυναίκας. Διαπιστώνουν ότι η σημαντικότητα της ασφάλειας στις θέσεις εργασίας και η χαμηλή συμμετοχή των γυναικών και των νέων στο εργατικό δυναμικό, συνδέεται με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς. Έτσι παρά το κόστος που συνεπάγονται οι ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας (όπως οι χαμηλότεροι μισθοί και η υψηλότερη ανεργία) προτιμώνται, συγκριτικά με την απελευθέρωση της σε χώρες που παρουσιάζουν ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς. Επίσης, όσον αφορά τις γυναίκες τουλάχιστον, η χαμηλότερη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, είναι απόλυτα συνεπής με τις πιο συντηρητικές απόψεις που επικρατούν για την θέση της γυναίκας σε κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς. Σε τέτοιες κοινωνίες είναι έντονη η αντίληψη ότι ο άνδρας είναι αυτός που εργάζεται και συντηρεί την οικογένεια, ενώ η γυναίκα κάθεται στο σπίτι και αναλαμβάνει την φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών και των ηλικιωμένων, συνεπώς οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί επισημαίνουν ότι συνδέονται με μεγαλύτερη παραγωγή στο σπίτι.

Προκειμένου να εξάγουν αυτά τα συμπεράσματα για τη θέση της γυναίκας, εξετάζουν την επίδραση των οικογενειακών δεσμών στις απόψεις των ατόμων για τα δικαιώματα της γυναίκας στην εργασία όταν οι θέσεις εργασίας είναι περιορισμένες, για την ικανότητα μιας εργαζόμενης γυναίκας να ανταπεξέλθει στην ανατροφή των παιδιών. Ακόμα, αν θεωρούν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση λιγότερη χρήσιμη για τις γυναίκες και τους άνδρες πιο ικανούς πολιτικούς ηγέτες. Πράγματι, όσο υψηλότερη είναι η ένταση των οικογενειακών δεσμών,

ενισχύονται οι απόψεις ότι οι γυναίκες θα πρέπει να έχουν λιγότερα δικαιώματα στην εργασία, όταν οι θέσεις σπανίζουν και ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι λιγότερο χρήσιμη για αυτές. Επιπλέον, οι γυναίκες θεωρούνται λιγότερο ικανές ως πολιτικοί ηγέτες σε σύγκριση με τους άνδρες και δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στην ανατροφή των παιδιών εάν εργάζονται.

Τέλος, παρουσιάζουμε τα ευρήματα των ίδιων συγγραφέων για τη σύνδεση οικογενειακών δεσμών με το επίπεδο ανάπτυξης και την ποιότητα των θεσμών. Στην ανάλυση τους χρησιμοποιούν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ ως δείκτη για το επίπεδο ανάπτυξης των χωρών, ενώ για την ποιότητα των θεσμών, δείκτες της Παγκόσμιας Τράπεζας, που αποτυπώνουν διάφορες διαστάσεις της διακυβέρνησης στο εσωτερικό των χωρών. Μεταξύ άλλων τέτοιες διαστάσεις είναι η ένταση του δικαιώματος των πολιτών να επιλέγουν τις κυβερνήσεις τους, η ελευθερία της έκφρασης και των ΜΜΕ, η πολιτική σταθερότητα, η ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών και η ανεξάρτητη λειτουργία τους από πολιτικές πιέσεις, η ικανότητα των κυβερνήσεων να εφαρμόζουν πολιτικές που προωθούν την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα και ενισχύουν το κράτος δικαίου (πχ. προστασία της ιδιοκτησίας, εξασφάλιση των συμβολαίων) και τέλος η διαφθορά, δηλαδή η εκμετάλλευση αξιώματος ή εξουσίας για προσωπικό όφελος. Η εμπειρική τους μελέτη κάνει σαφή μια αρνητική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ οικογενειακών δεσμών και ποιότητας του θεσμικού περιβάλλοντος.

2.1.3. Ανθεκτικότητα των οικογενειακών δεσμών

Δύο βασικά ζητήματα έχουν απασχολήσει τη βιβλιογραφία αναφορικά με τους οικογενειακούς δεσμούς. Το πρώτο αφορά το κατά πόσο παραμένουν σταθεροί και ανθεκτικοί στο χρόνο, ενώ το δεύτερο είναι η υπόθεση ότι υπάρχει σχέση αμφίδρομης αιτιότητας μεταξύ των οικογενειακών δεσμών και των επίσημων θεσμών. Στην ουσία εξετάζοντας το πρώτο, γίνεται και μία σύνδεση με το δεύτερο. Οι Alesina και Giuliano (2014), επισημαίνουν πως χαρακτηριστικά της κουλτούρας, όπως είναι οι οικογενειακοί δεσμοί, αλλάζουν πολύ αργά στο χρόνο. Ένας λόγος, είναι ότι τέτοιου είδους χαρακτηριστικά μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και ένας άλλος ότι επηρεάζουν το θεσμικό περιβάλλον, το οποίο στη συνέχεια τα ανατροφοδοτεί (αμφίδρομη αιτιότητα). Αυτή η ανατροφοδότηση φαίνεται απόλυτα λογική αν σκεφτούμε για παράδειγμα το κράτος πρόνοιας. Πράγματι, σε κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, η οικογένεια αναλαμβάνει το ρόλο του κράτους πρόνοιας, αλλά και εν τη απουσία κράτους πρόνοιας τα άτομα στρέφονται στην οικογένεια για ασφάλεια και βοήθεια, πράγμα που ενισχύει τους οικογενειακούς δεσμούς.

Οι παραπάνω συγγραφείς αναφέρουν, πως για τη βιβλιογραφία, οι οικογενειακές αξίες θεωρούνται ανθεκτικές στο χρόνο και είναι πιο πιθανό αυτές να επιδρούν στους θεσμούς και

όχι το αντίστροφο. Αφενός η υψηλή συσχέτιση των οικογενειακών δομών σήμερα με αυτές του Μεσαίωνα και αφετέρου τα αποτελέσματα εμπειρικής μελέτης που συνιστούν ότι οι οικογενειακές αξίες των μεταναστών που έφτασαν στην Ευρώπη από διάφορους προορισμούς πριν το 1940, σχετίζεται με την ποιότητα των θεσμών σήμερα, αποτελούν αποδείξεις για αυτές τις θεωρήσεις.

2.2.ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ

2.2.1Φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (βλ. Hillman, 2013) η φοροδιαφυγή (tax evasion) συνιστά την αποφυγή καταβολής μέρους ή συνόλου των φορολογικών υποχρεώσεων, χρησιμοποιώντας παράνομα μέσα και κατ' επέκταση έχει συνέπειες για τα άτομα υπό μορφή κυρώσεων και στιγματισμού σε περίπτωση εντοπισμού. Διακρίνεται από την φοροαποφυγή (tax avoidance), όπου τα άτομα με χρήση νόμιμων μέσων, δηλαδή εκμεταλλευόμενοι «παραθυράκια» και κενά των φορολογικών νόμων προσπαθούν να μειώσουν τις φορολογικές τους εισφορές και φυσικά δεν έρχονται αντιμέτωπα με κυρώσεις. Βέβαια, η φοροαποφυγή προϋποθέτει την χρήση υπηρεσιών εξειδικευμένων φοροτεχνικών και δικηγόρων, που όμως έχει μεγάλο κόστος και ως εκ τούτου αφορά άτομα υψηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών. Απ' την άλλη για άτομα χαμηλότερων εισοδηματικών κατηγοριών, η φοροδιαφυγή, αποτελεί ίσως μονόδρομο στην προσπάθειά τους να περιορίσουν το ύψος των εισφορών τους. Το γεγονός αυτό θίγει ένα ζήτημα αδικίας εις βάρος των ατόμων που έχουν ως μοναδική επιλογή τη φοροδιαφυγή και έρχονται αντιμέτωποι με τον εντοπισμό από τις αρχές και όποιες συνέπειες αυτός επιφέρει, ενώ άλλα άτομα μπορούν και μειώνουν τη φορολογική τους επιβάρυνση, χωρίς να αντιμετωπίζουν το κόστος των κυρώσεων.

2.2.2.Γιατί η φοροδιαφυγή συνιστά αδικία?

Γενικότερα, η φοροδιαφυγή συνιστά αδικία τόσο ως προς τα άτομα που είναι συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις όσο και ως προς το γεγονός ότι δεν έχουν όλα τα άτομα τις ίδιες ευκαιρίες να φοροδιαφύγουν (Hillman, 2013). Η πρώτη περίπτωση αδικίας συνδέεται με το πρόβλημα του λαθρεπιβατισμού (free riding) στα δημόσια αγαθά. Το λογικό πλαίσιο έχει ως εξής: στην περίπτωση που η χρηματοδότηση των δημοσίων αγαθών βασιζόταν σε εκούσιες πληρωμές, επειδή το ποσό που θα έπρεπε να συνεισφέρει κάθε άτομο διαφέρει στη βάση του διαφορετικού ατομικού του οφέλους, ενώ όλοι λαμβάνουν ίδια ποσότητα ή ποιότητα δημοσίων αγαθών, το αποτέλεσμα είναι η υποπροσφορά τους. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη ασύμμετρης

πληροφόρησης, καθώς η πληροφορία για το ατομικό όφελος αποτελεί αποκλειστική γνώση των ατόμων και τα άτομα μπορεί να δίνουν παραπλανητική εικόνα των προτιμήσεων τους, έχοντας κίνητρα λαθρεπιβατισμού, δηλαδή να απολαμβάνουν το δημόσιο αγαθό που πληρώνουν οι άλλοι, χωρίς οι ίδιοι να επιβαρύνονται εξίσου. Απάντηση σ' αυτό το πρόβλημα του λαθρεπιβατισμού στα δημόσια αγαθά και της ασύμμετρης πληροφόρησης εν γένει, δίνει η υποχρεωτική φορολόγηση που επιβάλλουν οι κυβερνήσεις. Ωστόσο, τα άτομα που φοροδιαφεύγουν εξακολουθούν να λειτουργούν ως λαθρεπιβάτες στα δημόσια αγαθά, που οι συνεπείς φορολογούμενοι χρηματοδοτούν.

Αναφορικά με τη δεύτερη περίπτωση, εκτός από τις διαφορετικές εισοδηματικές κατηγορίες που απευθύνονται φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή όπως αναφέραμε προηγουμένως, είναι ξεκάθαρο ότι οι ευκαιρίες για φοροδιαφυγή δεν είναι ίδιες για όλους. Για παράδειγμα οι αυτοαπασχολούμενοι ή οι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων και έμποροι λιανικής, έχουν σαφώς μεγαλύτερη δυνατότητα για φοροδιαφυγή, δηλώνοντας μικρότερα έσοδα και μεγαλύτερα έξοδα, εκδίδοντας τιμολόγια μικρότερων ποσών από την πραγματική τους αξία συναλλαγής ή παραλείποντας να εκδώσουν απόδειξη των συναλλαγών στους καταναλωτές. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα φοροδιαφυγής, χρησιμοποιώντας τις εσωτερικές λογιστικές τιμές, δηλαδή τις τιμές που χρησιμοποιούνται για να αποτιμηθεί η αξία των μεταφορών μεταξύ θυγατρικών, ώστε κέρδη να μεταφερθούν από χώρες με υψηλή φορολόγηση σε χώρες με χαμηλότερη. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι μισθωτών υπηρεσιών έχουν λιγότερες ευκαιρίες φοροδιαφυγής, αφού οι εργοδότες αποδίδουν απευθείας τους φόρους στο κράτος.

2.2.3. Φοροδιαφυγή και παραοικονομία

Η παραοικονομία ή αλλιώς σκιώδης ή ανεπίσημη οικονομία (shadow economy ή informal economy), περιλαμβάνει όχι μόνο παράνομες δραστηριότητες (όπως η πώληση ναρκωτικών και το λαθρεμπόριο) αλλά και μη καταγεγραμμένο εισόδημα από την παραγωγή νόμιμων προϊόντων και υπηρεσιών, δηλαδή όλες τις ανεπίσημες ή αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τους Medina και Schneider (2018), οι λόγοι για τους οποίους οι δραστηριότητες αυτές μένουν εσκεμμένα κρυφές από τις επίσημες αρχές διακρίνονται σε χρηματικούς και μη χρηματικούς. Οι χρηματικοί, αφορούν την επιθυμία αποφυγής της καταβολής φόρων εισοδήματος, προστιθέμενης αξίας ή οποιουδήποτε άλλου είδους φόρων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Οι μη χρηματικοί, την αποφυγή της γραφειοκρατίας, των διεφθαρμένων δημοσίων υπαλλήλων και της συμμόρφωσης με ένα σύνθετο και απαιτητικό πλαίσιο κανονισμών, όπως είναι οι κανονισμοί της επίσημης αγοράς εργασίας (κατώτατος μισθός, μέγιστο ωράριο εργασίας, προδιαγραφές ασφαλείας κ.α.).

Σύμφωνα με την βιβλιογραφία (βλ. Hillman, 2013), φοροδιαφυγή και συμμετοχή στην παραοικονομία δεν ταυτίζονται απαραίτητα. Όλα τα εισοδήματα που αποκτώνται στο πλαίσιο της παραοικονομίας δεν υπόκεινται σε φορολογία και ταυτόχρονα δεν καταβάλλονται εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Συνεπώς, φοροδιαφυγή συντελείται και στην παραοικονομία και στην επίσημη οικονομία. Σχετικά με την επίσημη οικονομία, όταν η πληρωμή των φόρων βασίζεται στον υπολογισμό και τη δήλωση από τους ίδιους τους φορολογούμενους, όταν μπορούν να καταγράψουν χαμηλότερα έσοδα και να διογκώνουν τα έξοδα ή να μην εκδίδουν παραστατικά των συναλλαγών, τα άτομα έχουν κίνητρο να μην δηλώσουν τα πραγματικά εισοδήματα και να παραποιούν ή να αποκρύπτουν στοιχεία ώστε να μην πληρώσουν τους φόρους που τους αναλογούν. Φυσικά, δεν μπορούν όλες οι δηλώσεις να ελεγχθούν σχολαστικά ούτε και οι συναλλαγές να είναι υπό παρακολούθηση διαρκώς, καθώς το κόστος θα ήταν τεράστιο. Αυτό που γίνεται, είναι τυχαίοι έλεγχοι από τις φορολογικές αρχές και επιβολή προστίμων όπου εντοπισθούν παραβάσεις. Ανεξάρτητα από αυτό, όπως επισημαίνουν οι Medina και Schneider (2018), απαραίτητο για να προσδιορίσουμε την ένταση της φοροδιαφυγής είναι να εκτιμήσουμε το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας, παρότι τα δύο μεγέθη δεν είναι απολύτως ταυτόσημα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τα εισοδήματα που λαμβάνονται στην παραοικονομία αποτελούν αντικείμενο φοροδιαφυγής και κατ' επέκταση οι παράγοντες που επηρεάζουν τη φοροδιαφυγή φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό, οι ίδιοι που επηρεάζουν και την παραοικονομία (Schneider και Buehn 2012a).

2.2.4. Αιτίες παραοικονομίας-φοροδιαφυγής

Οι σημαντικότεροι καθοριστικοί παράγοντες της φοροδιαφυγής (και της παραοικονομίας) όπως επισημαίνει η βιβλιογραφία (Hillman (2013), Schneider και Williams (2013), Medina και Schneider (2018)) είναι το μέγεθος της φορολογικής επιβάρυνσης και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, η ποιότητα των θεσμών (διαφθορά), το κανονιστικό πλαίσιο (πχ. στην αγορά εργασίας), η ποιότητα των δημοσίων υπηρεσιών, η φορολογική ηθική (tax morale) και ο φόβος του εντοπισμού και των προστίμων.

Όπως αναφέρουν Schneider και Williams (2013), όλες οι μελέτες καταδεικνύουν τους φόρους και τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης ως βασικούς παράγοντες για το μέγεθος και τη μεταβολή της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής. Δεδομένου, ότι η φορολογία προκαλεί στρεβλώσεις και επηρεάζει τις αποφάσεις που λαμβάνουν εργοδότες και εργαζόμενοι για την απασχόληση που θα ζητήσουν και θα προσφέρουν αντίστοιχα στην επίσημη οικονομία, μια μεγάλη συνολική φορολογική επιβάρυνση αποτελεί βασική αιτία ώστε τα άτομα να κρύψουν εισοδήματα ή/και να αναζητήσουν εργασία στην παραοικονομία. Όσο μεγαλύτερη είναι η

φορολογική σφήνα, δηλαδή η διαφορά μεταξύ του συνολικού εργατικού κόστους στην επίσημη οικονομία και του καθαρού μισθού που εισπράττει ο εργαζόμενος μετά φόρων, τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο για αναζήτηση εργασίας στην ανεπίσημη οικονομία και φοροδιαφυγή, ώστε να περιοριστεί το φορολογικό βάρος.

Καθοριστική και άμεση επίδραση, έχει επίσης η ποιότητα των θεσμών και η διαφθορά, ίσως σημαντικότερη και από το ύψος της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης, όπως υποστηρίζει η βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, η αποτελεσματική επιλογή και εφαρμογή από τις κυβερνήσεις ενός συστήματος φορολογίας και κανονισμών, που βασίζονται στην ισχύ του δικαίου, την προστασία των δικαιωμάτων περιουσίας και την εξασφάλιση της τήρησης των συμβολαίων, λειτουργεί ιδιαίτερα περιοριστικά στο μέγεθος παραοικονομίας και φοροδιαφυγής. Αντίθετα, εκτεταμένη γραφειοκρατία στον κρατικό μηχανισμό και διεφθαρμένοι αξιωματούχοι της κυβέρνησης που δωροδοκούνται, ενισχύουν το κίνητρο για φοροδιαφυγή και αδήλωτες οικονομικές δραστηριότητες. Αυτό συμβαίνει γιατί οι διεφθαρμένοι αξιωματούχοι, αφενός μπορεί να δέχονται ψευδείς φορολογικές δηλώσεις από τους φορολογούμενους κατόπιν δωροδοκίας και αφετέρου γιατί σε περίπτωση που εντοπισθούν οι παραβάσεις στην φορολογική συμμόρφωση ή την δήλωση των δραστηριοτήτων και το κόστος των κυρώσεων είναι μεγάλο, οι φοροδιαφεύγοντες και οι εφοριακοί μπορούν να συμφωνήσουν σε «συμβιβαστική λύση», προς το συμφέρον και των δύο. Ο συμβιβασμός αυτός συνήθως περιλαμβάνει αντί για την καταβολή των προστίμων, ένα μικρότερο ποσό πληρωμής από τον παραβάτη στον διεφθαρμένο κρατικό υπάλληλο.

Πολύ ανθεκτική και σημαντική καταδεικνύουν οι μελέτες, την επίδραση που έχει η ένταση των κανονισμών που επιβάλλουν οι κυβερνήσεις, όπως είναι οι περιορισμοί στην αγορά εργασίας. Τέτοιοι περιορισμοί στην αγορά εργασίας είναι για παράδειγμα ο κατώτατος μισθός, το μέγιστο ωράριο απασχόλησης, τα πρότυπα ασφαλείας κ.α. και πρακτικά συνεπάγονται μεγάλη αύξηση στο κόστος εργασίας στην επίσημη οικονομία. Συνεπώς ενισχύουν τα κίνητρα για εργασία στην παραοικονομία, άρα και αύξηση της φοροδιαφυγής.

Καλής ποιότητας δημόσιες υπηρεσίες, φαίνεται να περιορίζουν την έκταση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας. Αντίθετα κακής ποιότητας δημόσιες υπηρεσίες μειώνουν τα οφέλη της παραμονής στην επίσημη οικονομία, καθώς δεν προσφέρουν ένα αρκετά υποστηρικτικό περιβάλλον για τα άτομα και τις επιχειρήσεις. Επιπλέον, η χαμηλής ποιότητας υπηρεσίες του δημοσίου τομέα συνδέονται με έναν φαύλο κύκλο επιδράσεων με το μέγεθος της παραοικονομίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι μεγάλο μέγεθος παραοικονομίας και φοροδιαφυγής, οδηγεί σε σημαντική μείωση των εσόδων του κράτους και άρα σε χαμηλότερης ποιότητας δημόσιες υπηρεσίες, που αυτά χρηματοδοτούν. Οι κυβερνήσεις στην προσπάθεια

τους να αυξήσουν τα κρατικά έσοδα, αυξάνουν τους φορολογικούς συντελεστές, ενώ η κακής ποιότητας δημόσιες υπηρεσίες συνεχίζουν να υφίστανται, πράγματα που αμφότερα τροφοδοτούν τα κίνητρα για φοροδιαφυγή και αδήλωτες δραστηριότητες.

Ο φόβος για τον εντοπισμό της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας και οι κυρώσεις που θα εφαρμοστούν, παρά τη μεγάλη σημασία που τους αποδίδουν οι πολιτικές που εφαρμόζουν οι κυβερνήσεις, για τον περιορισμό των φαινομένων, δεν υπάρχουν ξεκάθαρα αποτελέσματα από εμπειρικές μελέτες για το μέγεθος της επίδρασης τους. Αυτό οφείλεται κατά βάση στο γεγονός της πολυπλοκότητας του νομικού πλαισίου όσον αφορά τα πρόστιμα και τις ποινές και της έλλειψης στοιχείων για τους ελέγχους που πραγματοποιούνται. Πράγματι τα πρόστιμα είναι περίπλοκα και διαφοροποιημένα στην βάση του εισοδήματος του παραβάτη και του μεγέθους της παράβασης, ενώ οι αρχές δεν γνωστοποιούν τη συχνότητα των ελέγχων, για ευνόητους λόγους. Ωστόσο, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, μεγαλύτερη θεωρείται ότι είναι η επίδραση του φόβου του εντοπισμού από τις αρχές παρά η αυστηρότητα των κυρώσεων.

Βέβαια, ο φόβος του εντοπισμού και των κυρώσεων καθώς και η κακή ποιότητα του δημοσίου τομέα έχουν και μία έμμεση επίδραση στην παραοικονομία και τη φοροδιαφυγή. Η έμμεση αυτή επίδραση συνίσταται στο γεγονός ότι συνδέονται με έναν επίσης σημαντικό παράγοντα για το μέγεθος φοροδιαφυγής και παραοικονομίας, που είναι η φορολογική ηθική (tax morale). Η φορολογική ηθική αφορά μη χρηματικούς λόγους, κυρίως ψυχολογικούς ή λόγους κουλτούρας, που επηρεάζουν την απόφαση για φορολογική συμμόρφωση ή φοροδιαφυγή. Ο ένας λόγος είναι ότι τα άτομα βλέπουν την συμμετοχή στη φορολογία ως ένα συμβόλαιο, που περιλαμβάνει υποχρεώσεις και δικαιώματα για τους ίδιους αλλά και την κυβέρνηση. Σε αυτή τη λογική, έχουν την τάση να συμμορφώνονται με τις φορολογικές τους υποχρεώσεις όταν λαμβάνουν αντίστοιχη ποιότητα δημοσίων υπηρεσιών ή ακόμα κι αν δεν λαμβάνουν άμεσα οφέλη από τη φορολογία, όπως συμβαίνει με τις πολιτικές αναδιανομής, αρκεί βέβαια να πιστεύουν ότι ακολουθούνται δίκαιες διαδικασίες. Έτσι όταν η φορολογία είναι υψηλή ενώ η ποιότητα του δημοσίου τομέα είναι κακή, τα άτομα μπορεί να θεωρούν ότι οι φόροι περιορίζουν το εισόδημά τους ενώ προσφέρουν πολύ λίγα ως αντάλλαγμα και συνεπώς αυτό το αίσθημα αδικίας μπορεί να τους οδηγήσει να φοροδιαφύγουν. Στην άλλη περίπτωση, αν οι φορολογούμενοι θεωρούν ότι οι κυβερνήσεις δεν ξοδεύουν τα χρήματα προς όφελος της κοινωνίας τότε είναι πολύ λογικό να έχουν κίνητρο να μην συμμορφώνονται. Αυτό είναι πολύ πιθανόν να συμβεί καθώς από τη μία οι φορολογούμενοι δεν γνωρίζουν πώς ξοδεύονται τα χρήματα που πληρώνουν και ταυτόχρονα μπορεί να μην εμπιστεύονται τις κυβερνήσεις ως προς τη διαχείριση που κάνουν.

Τέλος, ο άλλος λόγος είναι ότι στην απόφαση για φορολογική συμμόρφωση έχει σημασία το κατά πόσο τα άτομα αισθάνονται ενοχές ή ντροπή. Όσα άτομα αισθάνονται ενοχές, επιλέγουν την φορολογική συμμόρφωση, ενώ όσα αισθάνονται ντροπή λαμβάνουν υπόψιν, κατά τη διαδικασία της απόφασης για το αν θα φοροδιαφύγουν ή όχι, ότι σε περίπτωση εντοπισμού εκτός από το χρηματικό κόστος των κυρώσεων υπάρχει και το κόστος της ντροπής που συνεπάγεται ο στιγματισμός τους. Βέβαια, η ύπαρξη και η ένταση των αισθημάτων ενοχής και ντροπής των ατόμων, επηρεάζονται σημαντικά και από τις κοινωνίες στις οποίες ανήκουν. Υπάρχουν κοινωνίες που δεν διακατέχονται ούτε από ενοχές ούτε από ντροπή και άλλες που διακατέχονται και απ' τα δύο. Στις πρώτες, είναι πιθανότερο η φοροδιαφυγή να αποτελεί κοινωνικό κανόνα και συνεπώς ο εντοπισμός δεν προκαλεί ντροπή ούτε στιγματίζει, ενώ στις δεύτερες, επικρατεί μεγαλύτερη φορολογική συμμόρφωση και ο εντοπισμός στιγματίζει και προκαλεί ντροπή. Στην απόφαση όμως εκτός από τα αισθήματα ενοχής και ντροπής, έχει σημασία και το ρίσκο που είναι διατεθειμένα να λάβουν τα άτομα, προφανώς καθόλου ρισκοκίνδυνα άτομα δύσκολα θα επιλέξουν να μην συμμορφωθούν.

2.2.5. Συνέπειες και μέγεθος παραοικονομίας-φοροδιαφυγής

Στις συνέπειες των φαινομένων συγκαταλέγεται η αδικία που συνιστούν τόσο ως τα συνεπή στις φορολογικές τους υποχρεώσεις άτομα όσο και ως προς τα άτομα που δεν έχουν μεγάλες ευκαιρίες να φοροδιαφύγουν. Επιπλέον, τα άτομα που φοροδιαφεύγουν ή απασχολούνται στην παραοικονομία, δηλώνουν μικρότερα εισοδήματα ή μπορεί και να εμφανίζονται ως άνεργοι και έτσι εισπράττουν επιδόματα ανεργίας ή κοινωνικής πρόνοιας, χωρίς να τα δικαιούνται. Ωστόσο, η σημαντικότερη ίσως συνέπεια είναι ότι μειώνονται τα έσοδα του κράτους. Η μείωση των κρατικών εσόδων συνεπάγεται αφενός την μείωση των δαπανών για σημαντικά δημόσια χρηματοδοτούμενα αγαθά όπως η υγεία και η παιδεία και αφετέρου την υποβάθμιση των δημοσίων υπηρεσιών. Στην προσπάθεια τους οι κυβερνήσεις να αυξήσουν τα έσοδα του κράτους, αυξάνουν όπως είπαμε τους φορολογικούς συντελεστές και αυτό από τη μια οδηγεί σε μεγαλύτερο κίνητρο για φοροδιαφυγή και αδήλωτη εργασία και από την άλλη συνιστά επιπρόσθετη αδικία για τους συνεπείς φορολογούμενους, αφού τους αναγκάζει σε πρόσθετες φορολογικές επιβαρύνσεις. Τέλος, στην παραοικονομία οι κανόνες και οι ρυθμίσεις που η κυβέρνηση θεσπίζει, καταλύονται, συνεπώς όταν σπάνε τα συμβόλαια ή υπάρχουν διαφορές, δεν υπάρχει νομική προστασία για να τις διευθετήσει και να επιβάλλει κυρώσεις. Έτσι πολλές φορές μπορεί η διευθέτηση των διαφορών να συνεπάγεται βίαιες αντιπαραθέσεις.

Τα μεγέθη φοροδιαφυγής και παραοικονομίας, είναι λόγω της φύσης τους μη παρατηρούμενα, καθώς οι εν λόγω δραστηριότητες είναι παράνομες και τα άτομα προσπαθούν

να μην εντοπισθούν. Ωστόσο, επειδή τα φαινόμενα αυτά έχουν σημαντικές συνέπειες και πρέπει να αντιμετωπισθούν, η γνώση της έντασής τους είναι απαραίτητη πληροφορία για τον σχεδιασμό των πολιτικών που θα χρησιμοποιηθούν για την αντιμετώπισή τους. Αυτό που γίνεται είναι αρχικά η κατά προσέγγιση εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας, που αποτελεί βασική γνώση για την έκταση της φοροδιαφυγής. Σύμφωνα με τους Medina και Schneider (2018) και Hillman (2013), έχουν αναπτυχθεί διάφορες μέθοδοι εκτίμησης της παραοικονομίας από τους ερευνητές, οι οποίες διακρίνονται σε άμεσες και έμμεσες προσεγγίσεις του φαινομένου. Οι άμεσες στηρίζονται είτε στη χρήση καταγραφικής έρευνας με ερωτηματολόγια είτε στις αποκλίσεις που παρατηρούνται στο σύστημα των εθνικών λογαριασμών, ενώ οι έμμεσες χρησιμοποιούν μεταβλητές που σχετίζονται με το πραγματικό μέγεθος του εθνικού εισοδήματος, συμπεριλαμβανομένης της παραοικονομίας.

Τέτοιες έμμεσες μέθοδοι είναι η απόκλιση μεταξύ εθνικού εισοδήματος και εθνικής δαπάνης που υποθέτει ότι τα εισοδήματα μπορούν να κρατηθούν σχετικά εύκολα κρυφά ενώ η δαπάνη όχι, η απόκλιση του επίσημου με το πραγματικό εργατικό δυναμικό, με την υπόθεση ότι η συνολική συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό παραμένει σχετικά σταθερή και συνεπώς μία μείωση στο επίσημο εργατικό δυναμικό συνεπάγεται αύξηση στην παραοικονομία, το ύψος των πληρωμών σε μετρητά, καθώς τα μετρητά είναι ο μόνος τρόπος πληρωμής στα πλαίσια της παραοικονομίας ώστε οι δραστηριότητες να μην μπορούν να εντοπισθούν από τις αρχές και η ένταση της χρήσης ηλεκτρικού ρεύματος. Πιο σύνθετη έμμεση προσέγγιση αποτελεί η μέθοδος πολλαπλών δεικτών και αιτιών (Multiple Indicators, Multiple Causes - MIMIC). Αυτή, λαμβάνει υπόψιν πολλές αιτίες και πολλούς δείκτες του φαινομένου, το οποίο αντιμετωπίζεται ως άγνωστη μεταβλητή και υπολογίζεται με τη χρήση εξισώσεων και των συσχετίσεων μεταξύ των παρατηρούμενων αιτιών και επιπτώσεων. Είναι πολύ λογικό κάτι που δεν μπορεί να παρατηρηθεί και υπολογίζεται με εκτιμήσεις, να περιλαμβάνει κάποιο σφάλμα και συνεπώς να προκαλεί αντιδράσεις. Πολλές φορές οι πρώτες αντιδράσεις έρχονται από τις κυβερνήσεις, που ισχυρίζονται ότι οι εκτιμήσεις για την παραοικονομία κάνουν υπερεκτίμηση του πραγματικού της μεγέθους, ωστόσο οι κυβερνήσεις μπορεί να έχουν κίνητρο να κάνουν αυτόν τον ισχυρισμό για να καλύψουν την αδυναμία επιβολής τους και την ανεπάρκεια ή διαφθορά του κρατικού μηχανισμού.

3. ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ

3.1. Οικογενειακοί δεσμοί

Όσον αφορά τους οικογενειακούς δεσμούς, ακολουθώντας τους Alesina και Giuliano (2014) και τους Ang και Fredriksson (2017), χρησιμοποιούμε δεδομένα από το World Values Survey

(WVS), που αφορούν μετρήσεις για το ρόλο της οικογένειας. Το WVS είναι ένα παγκόσμιο πρότζεκτ που ξεκίνησε το 1981 και συνιστά αντιπροσωπευτική καταγραφική έρευνα σε επίπεδο χωρών, που προσπαθεί να καταγράψει βασικές αξίες, απόψεις και στάσεις σχετικά με διάφορα κοινωνικά ζητήματα και χαρακτηριστικά της κουλτούρας, χρησιμοποιώντας ένα κοινό ερωτηματολόγιο. Περιλαμβάνει μετρήσεις για περισσότερες από 120 χώρες, που αναπαριστούν περισσότερο από το 90% του παγκόσμιου πληθυσμού.

Συγκεκριμένα χρησιμοποιούμε, όπως οι Alesina και Giuliano (2014) και οι Ang και Fredriksson (2017), τρεις δείκτες που αποτυπώνουν την ισχύ των οικογενειακών δεσμών και αφορούν το πόσο σημαντική θεωρείται η οικογένεια από τα άτομα, τις απόψεις τους για τον σεβασμό και την αγάπη που πρέπει να έχουν τα παιδιά προς τους γονείς τους, καθώς και τις υποχρεώσεις που πρέπει να αναλαμβάνουν οι γονείς απέναντι στα παιδιά τους.

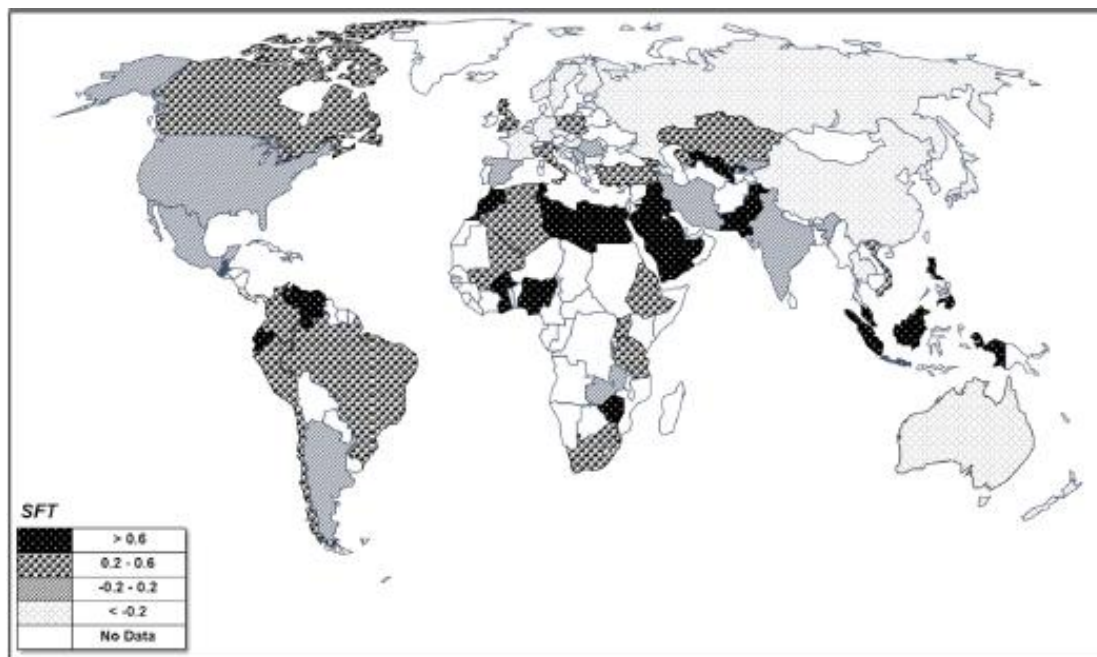
Ο πρώτος δείκτης που μετρά τη σημαντικότητα της οικογένειας, έχει προέλθει από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων στο πόσο σημαντική είναι η οικογένεια στη ζωή τους, με τις διαθέσιμες επιλογές να είναι πολύ σημαντική ή καθόλου σημαντική. Όταν η απάντηση των ερωτηθέντων είναι ότι η οικογένεια είναι πολύ σημαντική καταγράφεται η τιμή 1, ενώ σε αντίθετη περίπτωση καταγράφεται η τιμή 0. Η μεταβλητή αυτή ονομάζεται family importance.

Σχετικά με τον δεύτερο δείκτη που αναφέρεται στον σεβασμό και την αγάπη προς τους γονείς, οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να διαλέξουν την άποψη που είναι πιο κοντά στα πιστεύω τους, με τις διαθέσιμες επιλογές να είναι ότι τα παιδιά οφείλουν πάντα να αγαπούν και να σέβονται τους γονείς τους, ανεξάρτητα από την ποιότητα της συμπεριφοράς και τα λάθη των τελευταίων ή ότι τα παιδιά δεν είναι υποχρεωμένα να σέβονται και να αγαπούν τους γονείς τους, αν αυτοί δεν το έχουν κερδίσει με τη συμπεριφορά τους. Στην περίπτωση που ο ερωτηθέντας είναι σύμφωνος με την πρώτη περίπτωση, στην μεταβλητή που ονομάζεται respect and love for parents, καταγράφεται η τιμή 1, ενώ σε αντίθετη περίπτωση καταγράφεται η τιμή 0.

Τέλος, για τον τρίτο δείκτη που αναφέρεται στις απόψεις που ενστερνίζονται τα άτομα σχετικά με τις υποχρεώσεις που οφείλουν να έχουν οι γονείς απέναντι στα παιδιά τους, οι διαθέσιμες επιλογές τις οποίες είχαν και μεταξύ των οποίων οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να δηλώσουν ως πιο κοντινές στις απόψεις τους ήταν οι εξής: (α) οι γονείς έχουν καθήκον να κάνουν το καλύτερο για τα παιδιά τους ακόμα και σε βάρος της δικής τους καλοπέρασης, (β) οι γονείς έχουν τη δική τους ζωή και δεν θα πρέπει να θυσιάζουν τη δική τους καλοπέραση για χάρη των παιδιών τους και (γ) τίποτα από τα παραπάνω. Στην μεταβλητή που ονομάζεται parental duties, καταγράφεται η τιμή 1 όταν ο ερωτηθέντας είναι σύμφωνος με την επιλογή (α) και διαφορετικά καταγράφεται η τιμή 0.

Επίσης, χρησιμοποιούμε έναν συνολικό δείκτη (first principal component) των τριών αυτών μεταβλητών. Ουσιαστικά, ο δείκτης αυτός έχει προκύψει από μία ανάλυση (principal component analysis) όπου μία ομάδα από μεταβλητές, που σχετίζονται και μετρούν ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, μετατρέπεται σε μια μεταβλητή που περιέχει μεγάλο μέρος της πληροφορίας που ήταν αποτυπωμένη στο σύνολο των μεταβλητών και δίνει μια συνολική εικόνα του φαινομένου που αυτές μετρούσαν. Προκειμένου να συναχθούν οι τιμές για την ένταση των οικογενειακών δεσμών σε επίπεδο χώρας, υπολογίζεται ο μέσος όρος από τις απαντήσεις των ερωτηθέντων σε εθνικό επίπεδο. Στο σχήμα 1 παρουσιάζεται η γεωγραφική κατανομή της ισχύος των οικογενειακών δεσμών σε επίπεδο χώρας.

Σχήμα 1. Γεωγραφική κατανομή της ισχύος των οικογενειακών δεσμών, χρησιμοποιώντας τον συνολικό δείκτη (principal component). Οικογενειακοί δεσμοί ισχυρότερης έντασης αποτυπώνονται με πιο έντονη απόχρωση.

Πηγή: Ang και Fredriksson (2017).

Βλέπουμε ότι σε επίπεδο ηπείρων, η Αμερική και η Αφρική παρουσιάζουν πιο ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς συγκριτικά με την Ευρώπη και την Αυστραλία, ενώ η Ασία παρουσιάζει ένα πιο μεσαίο επίπεδο ισχύος οικογενειακών δεσμών. Σε επίπεδο χωρών, πολύ ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς έχουν η Ιταλία, χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπως η Βραζιλία, η Κολομβία και η Βενεζουέλα, επίσης κάποιες χώρες της Ασίας όπως η Ινδονησία

και οι Φιλιππίνες και της Αφρικής όπως η Αίγυπτος, και η Ζιμπάμπουε. Λιγότερο ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς φαίνεται να έχουν η Γερμανία, οι περισσότερες Σκανδιναβικές χώρες (Φινλανδία, Νορβηγία, Σουηδία κ.α.), καθώς και οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (όπως η Λιθουανία, η Τσεχία κ.α.). Τέλος, μεσαία ένταση οικογενειακών δεσμών παρουσιάζουν οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Γαλλία και η Ισπανία.

3.2.Φοροδιαφυγή

Για την φοροδιαφυγή, τα δεδομένα που χρησιμοποιούμε αφορούν τις εκτιμήσεις των Medina και Schneider (2018), για το μέσο μέγεθος της παραοικονομίας ως ποσοστό του επίσημου ΑΕΠ, κατά την περίοδο 1991-2015 σε 158 χώρες. Οι εκτιμήσεις έχουν παραχθεί με τη μέθοδο πολλαπλών δεικτών και αιτιών (Multiple Indicators, Multiple Causes- MIMIC). Όπως αναφέρουν οι παραπάνω συγγραφείς, αυτή η μέθοδος βασίζεται στη στατιστική θεωρία μη παρατηρούμενων μεταβλητών (όπως είναι η παραοικονομία), που αναπτύχθηκε από τους Zellner (1970) και Joreskog και Goldberger (1975). Πρακτικά, η μέθοδος αυτή χρησιμοποιεί ένα σύνολο μεταβλητών που φαίνονται να έχουν σημαντική επίδραση στην άγνωστη μεταβλητή (παραοικονομία) και τις επιδράσεις της τελευταίας σε ένα σύνολο μεταβλητών που λειτουργούν ως δείκτες του φαινομένου. Στη συνέχεια, ο υπολογισμός του μη παρατηρούμενου φαινομένου, στην περίπτωση μας της παραοικονομίας, βασίζεται στη χρήση ενός πλήθους εξισώσεων και των συσχετίσεων μεταξύ των παρατηρούμενων αιτιών και συνεπειών του. Οι μετρήσεις για την παραοικονομία, αφορούν κυρίως νόμιμες οικονομικές δραστηριότητες, που αν καταγράφονταν θα συνεισέφεραν στο ΑΕΠ των χωρών, δηλαδή δεν περιλαμβάνουν κατά βάση παράνομες εγκληματικές δραστηριότητες και παραγωγή στο σπίτι.

Στο σχήμα 2 παρουσιάζεται η γεωγραφική κατανομή του μεγέθους της παραοικονομίας μεταξύ χωρών, που βασίζεται βέβαια στις εκτιμήσεις των Schneider et al. (2010) για το μέσο μέγεθος της παραοικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ για την περίοδο 1999-2007 σε 162 χώρες. Με βάση τις πιο πρόσφατες εκτιμήσεις των Medina και Schneider (2018), για το μέγεθος της παραοικονομίας που χρησιμοποιούμε εμείς στην παρούσα εργασία, προκύπτει ότι συνολικά οι 158 χώρες για τις οποίες έχει εκτιμηθεί η έκταση του φαινομένου, για την περίοδο 1991-2015, είχαν μέση τιμή παραοικονομίας 31.77% του συνολικού επίσημου ΑΕΠ τους, διάμεσο επίπεδο παραοικονομίας 32.45%, μέγιστο επίπεδο 64.87% που αντιστοιχεί στη Γεωργία και ελάχιστο επίπεδο αυτό της Ελβετίας περίπου στο 7.23% του επίσημου ΑΕΠ της. Χώρες με πολύ μικρή παραοικονομία είναι οι ΗΠΑ, η Αυστρία, η Ιαπωνία και το Λουξεμβούργο, ενώ στο επάνω άκρο της κατανομής βρίσκονται χώρες της Λατινικής Αμερικής όπως η Βολιβία, η Γουατεμάλα και το Περού καθώς και χώρες της Αφρικής όπως η Ζιμπάμπουε και η Νιγηρία. Σε γενικές

γραμμές, τα χαμηλότερα επίπεδα παραοικονομίας παρουσιάζουν οι ανεπτυγμένες χώρες με ποσοστά μικρότερα του 20% του επίσημου ΑΕΠ τους, ενώ τα μεγαλύτερα οι αναπτυσσόμενες χώρες όπως αυτές της Υπο-Σαχάριας Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Μεσαία επίπεδα παραοικονομίας παρουσιάζουν οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που είναι υπό μετάβαση σε καθεστώς ενιαίας αγοράς μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Σχήμα 2. Γεωγραφική κατανομή του μέσου επιπέδου παραοικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ για την περίοδο 1999-2007 σε 162 χώρες.

Πηγή: Schneider και Williams (2013)

4. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Σε αυτή την ενότητα εξετάζουμε τη σχέση μεταξύ των οικογενειακών δεσμών και της παραοικονομίας- φοροδιαφυγής. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία που έχουμε παρουσιάσει, για τις επιδράσεις των οικογενειακών δεσμών και τους καθοριστικούς παράγοντες της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής, είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε διάφορα κανάλια μέσα από τα οποία οικογενειακοί δεσμοί και παραοικονομία-φοροδιαφυγή δύναται να συνδέονται καθώς και να έχουμε μια εικόνα για την κατεύθυνση της συσχέτισής τους.

Συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι τα βασικότερα κανάλια μέσα από τα οποία οι οικογενειακοί δεσμοί, δυναμικά επιδρούν στην παραοικονομία είναι το είδος, το μέγεθος και η ποιότητα των επιχειρήσεων, οι προτιμήσεις για πολιτικές αναδιανομής και πρόνοια σε συνδυασμό και με την γενικευμένη εμπιστοσύνη, η κακή ποιότητα των θεσμών και το πλήθος των κανονισμών και ρυθμίσεων στην αγορά εργασίας.

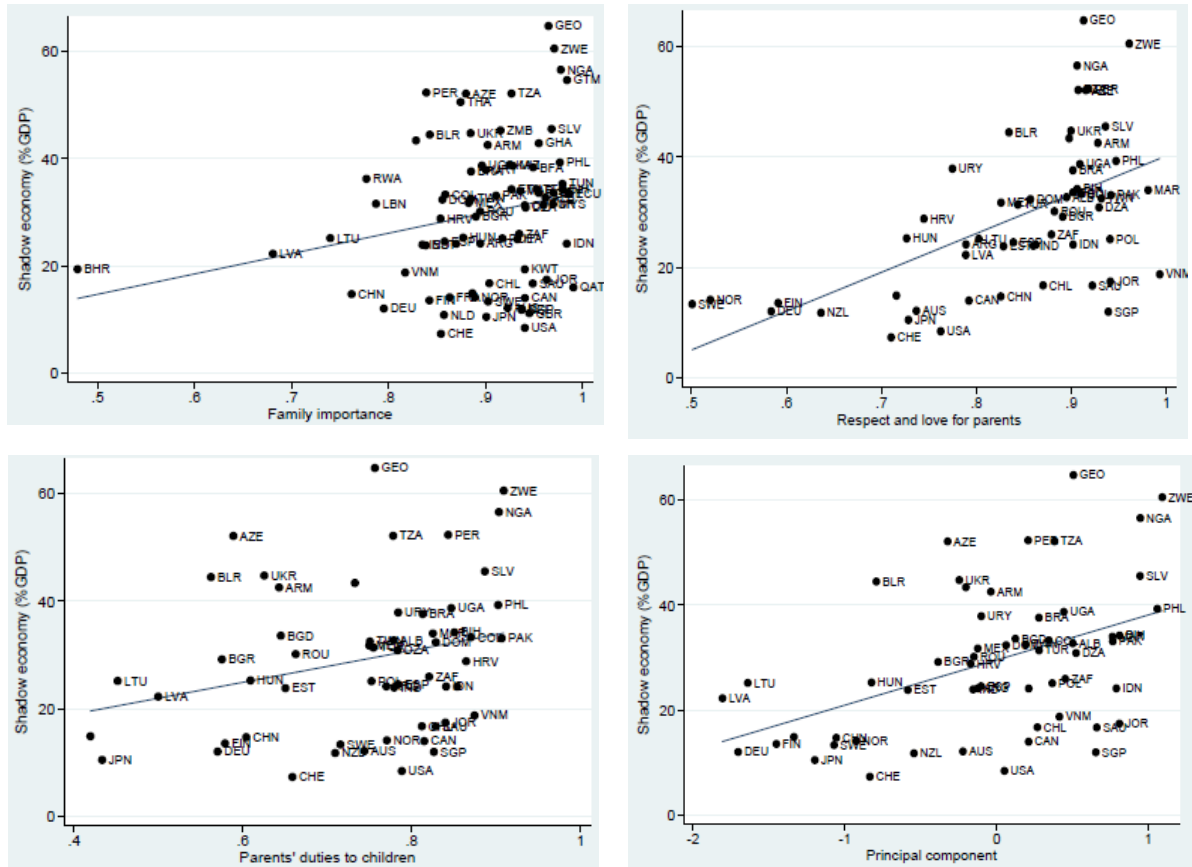
Σχετικά με τους οικογενειακούς δεσμούς και τις επιχειρήσεις αναφέραμε, ότι οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί συνδέονται με μεγαλύτερο ποσοστό μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, οι οποίες παρουσιάζουν χαμηλή απόδοση. Οι αιτίες για τη χαμηλή απόδοση μπορεί να είναι πολλές. Βασική αιτία αποτελεί η ανάπτυξη νεποτισμού και όχι αξιοκρατίας, που συνίσταται στο γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες των μικρών επιχειρήσεων (συνήθως οι γονείς) δεν προσλαμβάνουν υπαλλήλους με αντικειμενικά κριτήρια αλλά επιλέγουν για τις θέσεις τα παιδιά τους ή άτομα από το συγγενικό τους περιβάλλον, ακόμα κι αν αυτοί δεν καλύπτουν τις προϋποθέσεις. Αυτό καταργεί την σχέση προϊστάμενου-υφιστάμενου, καθώς η αξιολόγηση του τελευταίου δεν βασίζεται στην απόδοση και επομένως μπορεί να μειώνει το κίνητρο για προσπάθεια. Μια άλλη αιτία μπορεί να αποτελεί η αντίληψη ότι η οικογενειακή επιχείρηση αποτελεί οικογενειακή κληρονομιά και συνεπώς να αντιμετωπίζεται με συναισθηματισμό. Αυτό μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να μην συμβαδίζει με το οικονομικό συμφέρον, όπως σε περιπτώσεις που η συγχώνευση ή πώληση της επιχείρησης κρίνεται σωστή επιλογή και τα άτομα να μένουν με μια προβληματική στη λειτουργία της επιχείρησης (αυτό αφορά βέβαια μεγαλύτερες οικογενειακές επιχειρήσεις). Ανεξάρτητα όμως από τις αιτίες της, η χαμηλή απόδοση των (μικρών) οικογενειακών επιχειρήσεων, μπορεί να οδηγήσει τα άτομα να κρύψουν εισοδήματα και στοιχεία ώστε να περιορίσουν την φορολογική επιβάρυνση για να επιβιώσουν. Βέβαια δεν είναι απαραίτητο, ότι φοροδιαφεύγουν για λόγους επιβίωσης, μπορεί να το κάνουν γιατί απλά οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις έχουν σχετικά περισσότερες ευκαιρίες για φοροδιαφυγή.

Οι προτιμήσεις για πολιτικές αναδιανομής και πρόνοια, έχουμε αναφέρει ότι συνδέονται αρνητικά με τους οικογενειακούς δεσμούς, αφού σε κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, η οικογένεια (ανεπίσημος θεσμός) αναλαμβάνει να παρέχει το δίκτυο προστασίας και ασφάλειας, του κράτους πρόνοιας. Συνεπώς, εφόσον υπάρχει το ανεπίσημο δίκτυο προστασίας τα άτομα αδιαφορούν για την ευρωστία του κράτους πρόνοιας και επομένως έχουν κίνητρο να επιλέξουν τη φοροδιαφυγή και όχι τη φορολογική συμμόρφωση. Ένας άλλος λόγος που οι κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς μπορεί να μην συμμορφώνονται στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, όταν πρόκειται για πολιτικές αναδιανομής, σχετίζεται με τη φορολογική ηθική και την έλλειψη γενικευμένης εμπιστοσύνης. Επειδή υπάρχει ασύμμετρη

πληροφόρηση και τα άτομα δεν γνωρίζουν πως αξιοποιούν οι κυβερνήσεις τα χρήματα τους, αν υπάρχει έλλειψη εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση, η οποία είναι ακόμα μεγαλύτερη σε κοινωνίες με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς, καθώς η εμπιστοσύνη σε οτιδήποτε ξένο, πέραν της οικογένειας (η γενικευμένη εμπιστοσύνη) είναι χαμηλή, αυξάνεται το κίνητρο να μην συνεισφέρουν τους φόρους που τους αναλογούν. Τέλος, οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί συνδέονται με χειρότερης ποιότητας θεσμούς και πλήθος κανονισμών και ρυθμίσεων στην αγορά εργασίας, πράγματα που αμφότερα αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες που αυξάνουν το κίνητρο για φοροδιαφυγή και αδήλωτες δραστηριότητες.

Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας και εφόσον δεν έχουμε εξετάσει μεμονωμένα αυτά τα κανάλια, δεν έχουμε δηλαδή πραγματοποιήσει συμπληρωματικές εκτιμήσεις, δεν είμαστε σε θέση να επαληθεύσουμε ή να απορρίψουμε κάποια από αυτά. Εντούτοις, συνολικά, παρατηρούμε ότι οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί οδηγούν σε ένταση του φαινομένου της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής και συνεπώς πιστεύουμε ότι σχετίζονται θετικά μεταξύ τους. Πράγματι, μια θετική σχέση φαίνεται και από τα διαγράμματα διασποράς στο σχήμα 3 παρακάτω.

Σχήμα3. Διαγράμματα διασποράς.

Παρότι, λοιπόν, δεν επαληθεύουμε την ισχύ αυτών των υποθέσεων, βρίσκουμε συνολικά μία θετική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ισχύος των οικογενειακών δεσμών και του μεγέθους παραοικονομίας-φοροδιαφυγής. Η σχέση αυτή παραμένει θετική και ανθεκτική στον έλεγχο για την ταυτόχρονη επίδραση άλλων μεταβλητών που συνιστά η βιβλιογραφία, με εξαίρεση την μεταβλητή parental duties, όπως φαίνεται στον πίνακα 1. Ο έλεγχος για την ταυτόχρονη επίδραση άλλων μεταβλητών περιλαμβάνει: μία μεταβλητή (lrgdpch1080) που μετρά τον ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε λογαρίθμους) κατά το διάστημα της τριακονταετίας 1980-2010, την ήπειρο στην οποία βρίσκεται η χώρα και τέλος την επίδραση της προέλευσης του δικαίου της χώρας, που σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, όπως επισημαίνουν οι La Porta et al. (2018), σχετίζεται με το μέγεθος της διαφθοράς, της παραοικονομίας, της ανεργίας και περισσότερο ρυθμιζόμενες αγορές εργασίας.

Πίνακας 1. Εμπειρική ανάλυση της σχέσης οικογενειακών δεσμών και παραοικονομίας.

VARIABLES	(1) Shadow Economy	(2) Shadow Economy	(3) Shadow Economy	(4) Shadow Economy	(5) Shadow Economy	(6) Shadow Economy	(7) Shadow Economy	(8) Shadow Economy
Fam_improtance	38.13*** (14.43)	25.99* (13.08)						
Respect			70.61*** (12.09)	66.84*** (20.48)				
Parental duties					29.67** (12.94)	30.77 (20.96)		
Principal comp.							8.616*** (2.019)	7.731*** (2.793)
lrgdpch1080		-5.169 (3.658)		-7.949* (4.516)		-6.348 (4.365)		-4.735 (4.334)
asia		18.22*** (3.948)		0.918 (6.440)		11.73** (5.511)		7.429 (5.422)
africa		28.08*** (3.601)		12.84 (7.761)		24.94*** (6.272)		20.89*** (6.213)
america		20.82*** (5.533)		6.638 (7.469)		12.69* (7.313)		11.64 (7.175)
europa		12.52*** (4.526)		2.829 (7.050)		11.87* (6.389)		9.371 (6.032)
legor_fr		-0.478 (3.790)		0.318 (5.248)		3.051 (5.712)		2.467 (5.849)
legor_ge		-5.231 (5.880)		-0.353 (6.063)		-0.660 (8.362)		1.354 (6.700)
legor_sc		-9.390** (4.551)		8.948 (9.199)		-8.909 (6.915)		-1.679 (6.952)
Observations	80	61	57	42	57	42	57	42
R-squared	0.049	0.464	0.321	0.595	0.071	0.528	0.208	0.551

*Σημειώσεις: Στις παρενθέσεις σημειώνονται τα ανθεκτικά στην ετεροσκεδαστικότητα τυπικά σφάλματα. *, **, *** υποδηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 10%, 5% και 1% αντίστοιχα. Οι μεταβλητές που υποδηλώνουν την ήπειρο στην οποία βρίσκεται κάθε χώρα περιλαμβάνουν την Ασία, την Αφρική, την Αμερική και την Ευρώπη (η κατηγορία που παραλείπεται είναι η Ωκεανία) και οι μεταβλητές που υποδηλώνουν προέλευση του νομικού δικαίου της χώρας περιλαμβάνουν το γαλλικό, το γερμανικό και το σκανδιναβικό (η κατηγορία που παραλείπεται είναι το αγγλικό).*

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οικογένεια ως ο πιο αρχέγονος θεσμός και μορφή οργάνωσης της κοινωνίας, έχει καθοριστική επίδραση σε ένα πλήθος οικονομικών αποτελεσμάτων και συμπεριφορών και η σημασία της είναι αδιαμφισβήτητη. Όσον αφορά την φοροδιαφυγή και την παραοικονομία εν γένει, είναι παγκόσμια φαινόμενα με δυσμενείς επιπτώσεις και ο περιορισμός τους χρήζει ιδιαίτερης σημασίας για πολλές κυβερνήσεις. Στην εργασία αυτή, προτείνουμε και επιβεβαιώνουμε εμπειρικά ότι η ισχύς των οικογενειακών δεσμών και η ένταση της φοροδιαφυγής σχετίζονται θετικά. Η ύπαρξη αυτής της θετικής συσχέτισης, αποτελεί απόδειξη του πως οι αξίες που έχουν διαμορφωθεί κατά το μακρινό παρελθόν δύνανται να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων σήμερα. Αυτό έχει ενδεχομένως σημασία για την επιλογή και τον σχεδιασμό των πολιτικών που αποσκοπούν στον περιορισμό της φοροδιαφυγής, συνιστώντας ότι εκτός από τις τρέχουσες οικονομικές συνθήκες, τα φορολογικά συστήματα και τους συντελεστές, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ατόμων που είναι ίσως πιο δύσκολο να εντοπισθούν και ακόμα περισσότερο να μεταβληθούν. Φυσικά, υπάρχει πολύ μεγάλο περιθώριο για περαιτέρω εξέταση τόσο της σχέσης των οικογενειακών δεσμών και της φοροδιαφυγής όσο και των καναλιών μέσα από τα οποία λαμβάνει χώρα η επίδραση των πρώτων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 2. Περιγραφικά στατιστικά των μεταβλητών.

VARIABLES	(1) N	(2) mean	(3) sd	(4) min	(5) max
Shadow Economy	158	31.77	12.41	7.238	64.87
Family importance	97	0.901	0.0767	0.479	0.991
Respect for parents	68	0.849	0.106	0.501	0.993
parental_duties	68	0.741	0.130	0.419	0.939
pca1	68	-0.00570	0.729	-1.807	1.143
lrgdpch1080	151	0.474	0.537	-1.046	2.779
asia	169	0.260	0.440	0	1
africa	169	0.302	0.460	0	1
america	169	0.178	0.383	0	1
europa	169	0.225	0.419	0	1
legor_fr	167	0.557	0.498	0	1
legor_ge	167	0.120	0.326	0	1
legor_sc	167	0.0299	0.171	0	1

Πίνακας 3. Συσχετίσεις ανά ζεύγος μεταβλητών.

Variables	Family importance	Respect for parents	Parental duties	Principal component	Shadow economy
Family importance	1.000				
Respect for parents	0.288	1.000			
Parental duties	0.526	0.443	1.000		
Principal component	0.739	0.751	0.855	1.000	
Shadow economy	0.227	0.567	0.267	0.456	1.000

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ

Hillman, A.L. (2013) *Δημόσια οικονομική και δημόσια πολιτική: αρμοδιότητες και περιορισμοί του κρατικού παρεμβατισμού*, 2^η έκδοση. Αθήνα: Παπαζήση.

ΑΡΘΡΑ ΑΠΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Alesina, A., Giuliano, P. (2014) “Family ties”. *Handbook of Economic Growth*, Elsevier, vol. 2, pp 177-215.

Ang, J. B., Fredriksson, P. G. (2017) “Wheat agriculture and family ties”, *European Economic Review*, Elsevier, November, vol.100 (C), pp 236-256.

Banfield, E.C., 1958. *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, IL.

Bertrand, M., Schoar, A., 2006. ‘The role of family in family firms’. *J. Econ. Perspect.* 20, 73–96.

Durante, R., 2010. *Risk, Cooperation and the Economic Origins of Social Trust: An Empirical Investigation*, Science Po. Mimeo.

Ermisch, J., Gambetta, D. (2010) “Do strong family ties inhibit trust?”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Elsevier, September, vol. 75 (3), pp 365-376.

Esping-Andersen, G., 1999. *Social Foundation of Post-Industrial Economies*. Oxford University Press, Oxford.

Fincher, C.L., Thornhill, R., 2012. ‘Parasite-stress promotes in-group assortative sociality: the cases of strong family ties and heightened religiosity’. *Behav. Brain Sci.* 35, 61–79.

Fukuyama, F., 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press, New York

Gorodnichenko, Y., Roland, G., 2012. ‘Understanding the individualism-collectivism cleavage and its effects: lessons from cultural psychology’. In: Aoki, M., Kuran, T., Roland, G. (Eds.), *Institutions and Comparative Economic Development*. Palgrave MacMillan, UK, pp. 213–236.

Greif, A., 2006. ‘Family structure, institutions, and growth: the origins and implications of western corporations’. *Am. Econ. Rev.* 96, 308–312.

Greif, A., Tabellini, G., 2012. ‘The Clan and the City: Sustaining Cooperation in China and Europe’. *CEPR Discussion Papers* 9072.

Joreskog, K., and A. S. Goldberger (1975), *Estimation of a Model with a Multiple Indicators and Multiple Causes of a Single Latent Variable*, *Journal of American Statistical Association*, Vol. 70, 631–639.

Kammas, P., Kazakis, P. and Sarantides, V. (2017) “The effect of culture on fiscal redistribution: evidence based on genetic, epidemiological and linguistic data”, *Economic Letters*, Elsevier, November, vol. 160, pp 95-99.

- LaPorta, R., Lopez-de-Silanes, F. and Shleifer, A. (2008) “The Economic Consequences of Legal Origins”, *Journal of Economic Literature*, vol. 46 (2), pp 285-332.
- Medina, L., Schneider, F. (2018) “Shadow economies around the world: what did we learn over the 20 last years?”, *International Monetary Fund*, WP/18/17.
- Murray, D., Schaller, M., 2010. Historical prevalence of infectious diseases within 230 geopolitical regions: A tool for investigating origins of culture. *J. Cross-Cult. Psychol.* 41 (1), 99–108.
- Putnam, R.D., Leonardi, R., Nanetti, R.Y., 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Schneider, F., Buehn, A. (2012) “Shadow Economies in Highly Developed OECD Countries: What are the Driving Forces?”, *IZA Discussion Papers*, no: 6891.
- Schneider, F., Williams, C. The Shadow Economy (June 1, 2013). Friedrich Schneider & Colin C. Williams, *The Shadow Economy*, *Institute of Economic Affairs*, 2013, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2286334> [Accessed 26 August 2020].
- Todd, E., 1983. *The Explanation of Ideology: Family Structure and Social Systems*. Blackwell, New York
- Weber, M., 1905. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Unwin Hyman, London & Boston.
- Zellner, A. (1970). Estimation of Regression Relationships Containing Unobservable Independent Variables. *International Economic Review*, 11(3), 441–454.